

UOT: 63. 33.

QIDA SƏNAYESİ SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov, i.e.d., professor,

Bakı Dövlət Universiteti

Tel.: (050) 330-24-79; e-mail: vahid.abbasov.56@mail.ru

Tərlan Kəniş qızı Qorçiyeva,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı

Tel.: (050) 518-30-03; e-mail: terlanqorciyeva1975@gmail.com

Xülasə

Məqalədə qida sənayesinin inkişafının sahəvi, regional, istehsal-texnoloji, sosial-iqtisadi və milli-strateji aspektləri nəzərdən keçirilir. Qida sənayesinin ərzaq və qida təhlükəsizliyində yeri və rolu dəyərləndirilərək biznes və sahibkarlıq mühitinin inkişafına, məşğulluğun artmasına, emal sənayesinin təşkilati-iqtisadi sistemlərinin formalaşması və idarə olunması məsələlərində innovativ yanaşmaya verə biləcəyi real imkanlar və elmi-praktiki müddəalar şərh olunmuşdur. Əsas növ ərzaq və qida məhsulları istehsalının son illərdəki inkişaf dinamikası tədqiq olunaraq iqtisadi münasibətlər sisteminin vacib həlqəsi hesab olunan ərzaq məhsullarının istehsalı sferasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: qida sənayesi, kənd təsərrüfatı, ət emalı, süd emalı.

Giriş

Ölkədə milli inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi ilə başlanan tədbirlər və beynəlxalq enerji layihələrində uzunmüddətli startegiyalara əsaslanan iqtisadi siyasətin reallaşdırılması, bazar iqtisadiyyatının inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq milli aqrar bazarın formalaşmasına, regional əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, aqrar və sənaye sistemlərinin sahə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə real zəmin yaratmışdır.

Ölkədə sistem dəyişiklikləri başlanması özünəməxsus dövlət himayədarlığı və qayğıkeşliyinə ehtiyacı olan aqrar sahənin başqa sahələrlə müqayisədə daha dərin istehsal-iqtisadi problemlərlə qarşılaşmasına səbəb oldu. Regional bazarların itirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin gəlir əldə etmək imkanları məhdudlaşaraq aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələrarası istehsal və iqtisadi əlaqələrin pozulmasına səbəb oldu.

Aqrar sahədə çevik iqtisadi islahatlara başlanması və zəruri maliyyə qaynaqlarına nail olunması nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının bir çox sahələrində, o cümlədən taxılçılıqda, heyvandarlıqda, tərəvəzçilikdə, meyvəçilik və bostançılıqda yüksək inkişaf templəri bərpa olunmağa başladı. Bu gün də müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aparılan ardıcıl iqtisadi siyasət əldə olunan nailiyyətlərin daha da möhkəmlənməsinə doğru səyləri və inamı artırır.

Qida sənayesinin inkişafını şərtləndirən əsas müddəalar

Ölkə əhalisinin müxtəlif ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının durmadan artması, ənənəvi olaraq ərzaq və qida məhsulları istehsalı sahələrinin bütün iqtisadi rayonların ərazisində yerləşməsi, son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında dinamik inkişafın müşahidə olunması, istehsal olunan bir sıra bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının qidalılıq səviyyəsinin və istehlak müddətinin uzadılması, tez yetişən və tez xarab olan tərəvəzlərin, giləmeyvələrin, süd və ət məhsullarının ilkin və təkrar emal edilməsini zəruriləşdirir ki, bu da qida sənayesinin ənənəvi və yeni sahələrinin inkişafını aktuallaşdırmaqdadır.

Bütövlükdə götürüldükdə, gündəlik qida və ərzaq tələbatımızı formalaşdıran məhsulların və əmtəələrin hamısı müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlarda istehsal yolu ilə, bir qismi isə həmin məhsulların emal olunması ilə əldə edilir. Ərzaq məhsullarını emal edən qida sənayesi müəssisələri müvafiq iqtisadi rayonlarda yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir. Bu, ölkə üzrə məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşməsində, bunlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, məşğulluğun və gəlirliliyin artırılmasında qida sənayesinin rolunun nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Son on beş ildə kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində müşahidə olunan dinamik inkişaf və əldə olunan məhsulların emal edilməsi məqsədi ilə istehsal-texniki bazanın yaranması qida sənayesi müəssisələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. 2001-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”nda qeyd olunduğu kimi, qida məhsulları sektorunda anbar təsərrüfatı da daxil olmaqla modernləşdirməyə və inkişafa dair bir sıra yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsinin bərpasına və istehsalçı subyektlərlə emal müəssisələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə kömək göstərilməsinə yönəldilmişdir (1).

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı və digər qəbul olunmuş milli inkişaf proqramlarının tələblərindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən fermer təsərrüfatlarına maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlakında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasını təmin etsə də, ölkədə əsas ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam ödənilməsinə nail olunmamışdır. Digər tərəfdən, bir sıra məhsul növləri üzrə istehsalın azalması ilə əlaqədar dünya ərzaq və qida məhsulları bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitlik bu məhsulların qiymətinə öz təsirini göstərməkdədir ki, bu da daxili ərzaq və qida məhsulları bazarının idxaldan asılılığının maksimum azaldılması və zəruri ehtiyatlarının yaradılması məsələsinə kompleks yanaşma tələb edir. Məhz bu məqsədə nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutaraq 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair növbəti Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkə vətəndaşlarının sağlam və məhsuldar həyat tərzinə nail olmaq üçün qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq və qida məhsulları ilə təmin edilməsinə nail olmaqdır ki, bu da ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq, əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq və qida məhsulları ilə təmin etmək, ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasına nail olmaq, ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələlərini nəzərdə tutur (2).

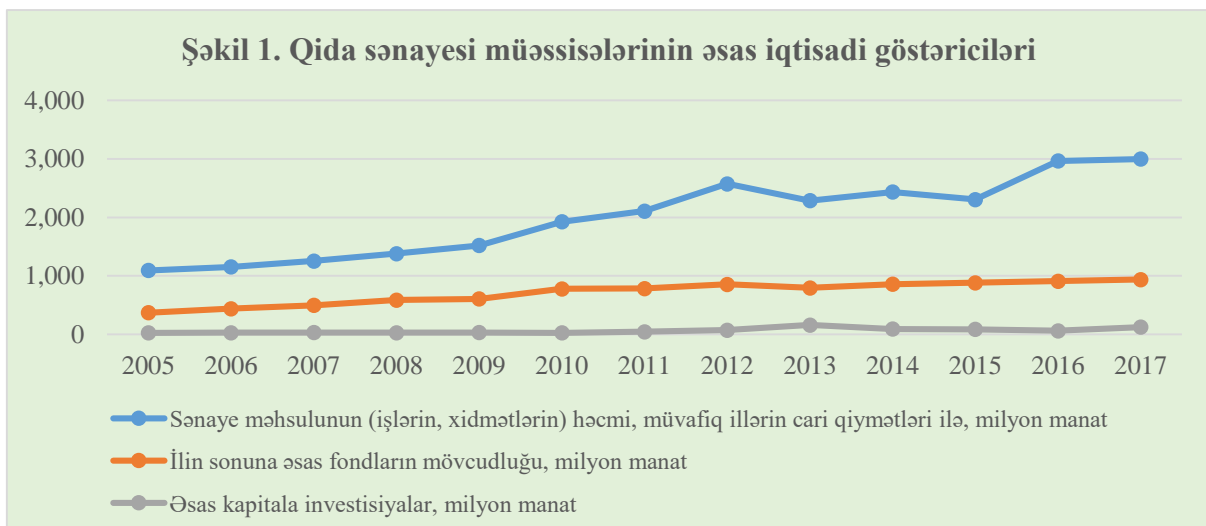
Qida sənayesinin inkişafının mövcud xarakteristikası

Respublika ərazisində qida sənayesi sahələrinin yerləşdirilməsi kənd təsərrüfatı ilə bağlı olub, bu məhsul növlərinin çox istehsal olunduğu iqtisadi rayonlara üstünlük verməklə həyata keçirilmişdir. Qida sənayesi milli sənayenin alt sistemini formalaşdırmaqla, ümumi sənaye məhsulunun 7,4%-ni təşkil edir. 2005-2017-ci illər ərzində ümumi sənaye məhsulunun həcmində qida sənayesinin xüsusi çəkisi 2,4%-dən 7,4%-ə çatmışdır (3).

Müqayisə olunan son 13 illik bir dövrdə qida sənayesi müəssisələrində müvafiq illərin cari qiymətləri ilə ümumi məhsulun dəyəri 1,1 milyard manatdan 3,0 milyard manata qədər artmışdır ki, bu da 2,7 dəfə artım deməkdir. Əlavə dəyərin 89%-i cari qiymətlərlə ümumi mənfəətin payına düşür ki, bunun da artım tempi 4,7 dəfə təşkil edərək nisbətən yüksək olmuşdur. Qida sənayesi müəssisələrində çalışan bir nəfər işçinin orta aylıq əməkhaqqı müqayisə olunan dövrdə 7,2 dəfə artaraq 333 manata çatmışdır. Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayının 1,9 dəfəyə qədər artaraq 2,4 min nəfərdən 4,5 min nəfərə çatmasına baxmayaraq, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 32% azalmışdır ki, bunun da 98%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşür.

Qida sənayesi müəssisələrinin sayının azalmasına baxmayaraq, bu müəssisələrdə çalışanların sayı 13 min nəfərdən 21 min nəfərə qədər artmışdır. Müəssisələrin sayının azaldığı şəraitdə əsas fondların və işçilərin sayının artması qida sənayesi müəssisələrinin təmərküzləşmə səviyyəsinin artmasından xəbər verir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında azalmanın müşahidə olunması kütləvi özəlləşmədən sonra avadanlıqları köhnəlmiş müəssisələrin bir çoxunun fəaliyyətinə xitam verilməsi ilə də əlaqədardır.

Qida məhsullarına olan tələbatların ödənilməsində əsas yerlərdən biri heyvandarlıq məhsullarının emalı şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ət və süd məhsullarının emalı sahələrinə məxsusdur. Bu kateqoriyadan olan emal müəssisələrinin sayının və texnoloji imkanlarının genişləndirilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Ölkədə 45-ə qədər ət, 127 süd emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlar da əsasən kiçik və orta həcmli müəssisələr şəbəkəsindən ibarətdir. Bir tərəfdən bu müəssisələrin istehsal gücü tələbatı tam ödəmir, digər bir tərəfdən də həmin müəssisələrin hamısında ilkin xammalın kompleks emalının həyata keçirilməsi təmin olunmur. Süd emalı müəssisələrinin kifayət qədər olmamasına və olanlardan da səmərəli istifadə edilməməsinə görə hər il ən azı 150 min ton süd istehlak keyfiyyətlərini itirir. İstehsal olunan südün yalnız 43,5 faizi sənaye üsulu ilə emal edilir ki, bu da əhalinin kərə yağına, pendirə, kəsmiyə və xamaya olan ehtiyacının böyük hissəsinin idxal hesabına ödənilməsinə gətirib çıxarır.

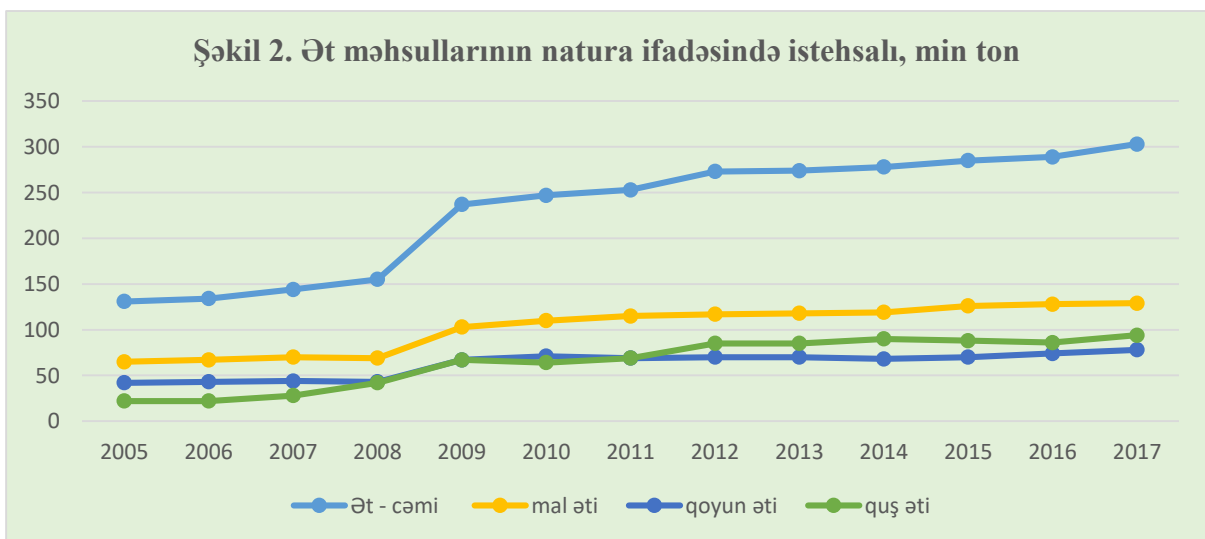

Kəsilmiş ətin 14 faizi və ya 23 min tonu sənaye üsulu ilə emal edilmədən satılır ki, bu da bir sıra qiymətli tullantıların emal olunmasından əldə oluna biləcək gəlirlərin itkisinə yol açır. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə müasir tələblərə cavab verən, xammal bazasına yaxın ərazilərdə ət və süd emal edən yeni müəssisələrin yaradılması və xammalın saxlanması üçün soyuducuların tikilməsi üzrə özəl sektorun təklifləri dəstəklənməlidir.

Qida sənayesi müəssisələrində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların artımında müəyyən dinamika qeydə alınmaqdadır. Belə ki, 2005-2013-cü illərdə bu artım 5,7 dəfə təşkil edərək 160,8 milyon manat olmuşdursa da, sonrakı illərdə bu tendensiya müəyyən geriləmələrlə müşayiət olunmuşdur. 2013-2017-ci illərdə isə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində yenidən artımlar müşahidə olunmuşdur, 2016-cı ildə 60,5%-ə qədər azalma müşahidə olunaraq 63,6 milyon manat, 2017-ci ildə isə bu göstərici 2 dəfəyə qədər artaraq 125,5 milyon manat təşkil etmişdir.

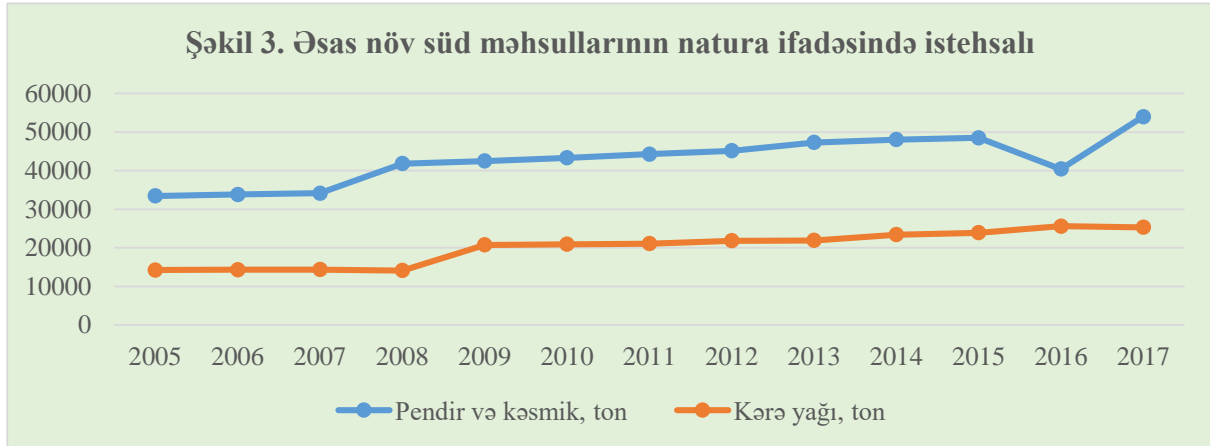
Ərzaq və qida məhsullarının emal olunması yolu ilə inkişafı tarixən kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri ilə əlaqədar olub, istehsal, tədarük, emal, anbar təsərrüfatı və ticarət sahələrinin məqsədyönlü əlaqələr sisteminin formalaşdırılmasını zəruriləşdirmişdir. Belə ki, müxtəlif məkanlarda məskunlaşan insanlar yerli şəraitlərə uyğunlaşaraq mövsümi xarakter daşıyan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, saxlanması və primitiv üsullarla emalına əsaslanan fəaliyyətlərdən yararlanmaqla ilin müxtəlif fəsilərində bu məhsullara olan tələbatlarının reallaşdırılmasına nail olmağa çalışmışlar. Bu yolla əldə olunmuş məhsulların xarab olmasının qarşısını almaqla yanaşı, bu məhsulların qidalılıq keyfiyyətlərinin və istehlak imkanlarının yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur.

Ət emalı müəssisələrində istehsal olunan cəmi ət məhsullarının həcmi son illərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. 2005-2017-ci illərdə 2,3 dəfəyə qədər artaraq 131 min ton təşkil etmişdir. Cəmi ət istehsalında mal ətinin xüsusi çəkisi ən yüksək olub, 42,6% təşkil etmişdir. Cəmi ət istehsalında quş ətinin xüsusi çəkisi 31%, qoyun ətinin xüsusi çəkisi isə 26% təşkil etmişdir. Bütün növ ət məhsulları istehsalında stabil artım dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Müqayisə olunan dövrdə donuz ətinin istehsalı 2,4 dəfə azalaraq 500 ton təşkil etmişdir ki, bu da cəmi ət istehsalında 0,16% təşkil edir. Müxtəlif ət məhsullarından hazırlanan kolbasa istehsalında da müəyyən artımlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2005-2017-ci illər ərzində bu məhsul növünün istehsalı 7,1 dəfə artaraq 13,5 min ton təşkil etmişdir.

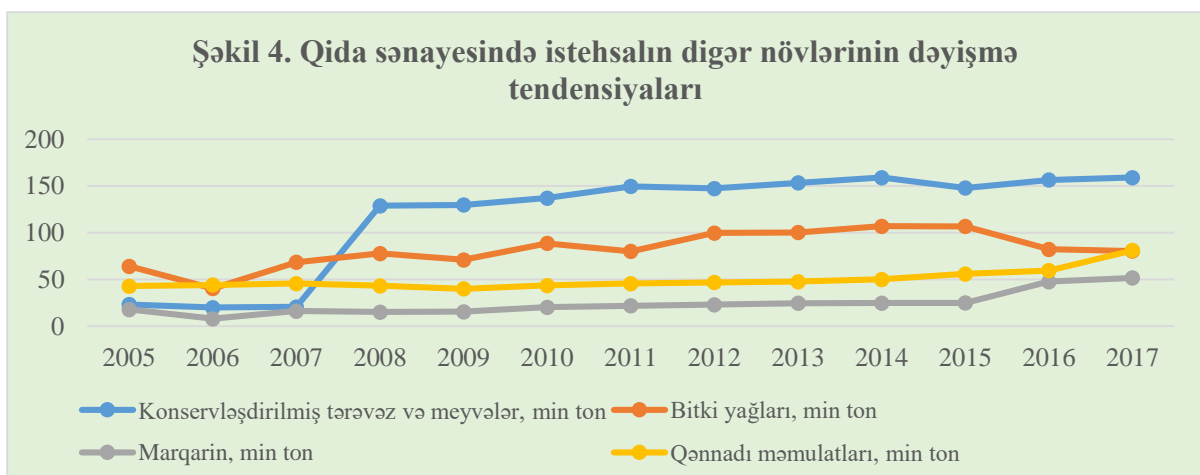
Qida sənayesində süd emalı məhsullarının da həcmində stabil artımlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, yağlılıq dərəcəsi 1-3%-ə qədər olan süd istehsalı 914 min tona çatmışdır ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1,85 dəfə çoxdur. Yağlılıq dərəcəsi 6-9%-ə çatan süd istehsalı isə

4 dəfədən çox artaraq 1,6 min tondan 6,54 min tona çatmışdır. Emal sənayesində süd istehsalının artımı eyni zamanda təsərrüfatlarda südlük mal-qaranın baş sayının artım templərinə uyğun şəkildə davam etmişdir ki, bu da kənd təsərrüfatı və sənaye arasında birbaşa istehsal-iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsindən xəbər verir. Süd emalı sənayesinin vacib növ məhsullarından olan kərə yağı, pendir və kəsmik istehsalında da stabil artım dinamikaları müşahidə olunmuşdur. Hər iki məhsul növü üzrə istehsal həcmi uyğun olaraq 1,8 və 1,6 dəfə artmışdır.

Qida sənayesinin digər məhsul növlərindən olan tərəvəz və meyvə konservlərinin həcmində isə sıçrayışlı artımlar müşahidə olunmaqdadır. Bu məhsul növünün istehsalı 2005-2017-ci illərdə 23,2 min tondan 6,9 dəfəyə qədər artaraq 159 min ton təşkil etmişdir. Konserv məhsullarının həcmində artım son illərdə Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında bir neçə yeni konserv zavodlarının işə salınması ilə də bir başa əlaqədardır.

Qida sənayesində istehsalın vacib istiqamətlərindən olan bitki yağları və marqarin istehsalında da müəyyən artımlar müşahidə olunmaqdadır. Emal sənayesində istehsal olunan bitki yağlarının həcmi 80,4 min tona çatmışdır ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 1,25 dəfə, yaxud 25% çoxdur. Bu sənaye məhsulunun artımı müqayisə olunan dövrdə taxıl məhsullarının istehsalındakı inkişaf dinamikasında da özünü büruzə verməkdədir. Belə ki, 2005-2018-ci illər ərzində ölkədə dənli bitkilər istehsalında 56%-ə qədər artım müşahidə olunmuşdur ki, bunun da tərkibində qarğıdalı dəninin istehsal həcmində 63,7% artım qeydə alınmışdır. Ümumi dən istehsalında bu məhsul növünün xüsusi çəkisi 7,67% təşkil edir və bitki yağları istehsalında əsas xammallardan birini təşkil edir. Bitki yağlarının ölkəyə idxalının yüksək olduğu indiki şəraitdə idxalı əvəzləyən istehsal sahələrindən biri kimi qarğıdalı və günəbaxan bitkilərinin istehsalı və məhsuldarlığının artırılması gələcək prioritetlərdən biri hesab olunmaqdadır.

Qida sənayesinin vacib məhsullarından biri də qənnadı məmulatlarının istehsalında geniş istifadə olunan marqarin yağıdır ki, bu məhsul növünün istehsalında da 2,9 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Son 13 ildə marqarin istehsalı 17,8 min tondan 51,7 min tona qədər artmışdır ki, bu da qida sənayesində istehsal olunan və qarşılaşdırılan dövrlə müqayisədə artım tempinin 1,9 dəfəyə çatdığı qənnadı məmulatlarının istehsalının genişlənməsində müəyyən rol oynamaqdadır.

Qida sənayesində yüksək artım templəri ilə müşahidə olunan istehsal sahələri kimi un, çörək və çörək-bulka məmulatları, qənd-rafınad, çay və yodlaşdırılmış duz istehsalı sahələrində fərqli artım dinamikaları diqqəti çəkməkdədir. Son illərdə dəyirman sənayesinin inkişafı sayəsində un istehsalı 16%-dən çox artaraq 1,6 milyon tona çatmışdır ki, ölkəyə idxal olunan unun azalmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif iqtisadi rayonlarda fəaliyyət göstərən unüyütmə sənayesinin inkişafı çörək və çörək-bulka məmulatları istehsalının 24,1% artmasına da təsir etmişdir. Ölkədə şəkər çuğunduru istehsalının artması və kombinat tipli emal müəssisələrinin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində qənd-rafınad istehsalında artım sürəti qeyri-stabil olaraq son 13 ildə müxtəlif dövrlərdə 63,4 dəfədən 116,3 dəfəyə qədər artmışdır. Qənd-rafınad istehsalında əldə olunan artım nəticəsində əhalinin bu məhsul növünə olan ənənəvi tələbatı yerli istehsalın hesabına ödənilməyə başlamış və ölkəyə idxal olunan qənd və qənd tozu məhsullarının həcmnin minimuma endirilməsinə səbəb olmuşdur.

Son illərdə kənd təsərrüfatında çayçılığın inkişafı çay emalı müəssisələrində müqayisə olunan dövrdə fermentləşdirilmiş çay istehsalının 1,44 dəfə artması ilə stabil artım dinamikasının yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, çay ixracına da imkan vermişdir. Əhalinin və emal sənayesinin artmaqda olan tələbatına uyğun olaraq yodlaşdırılmış duz istehsalında 15 dəfədən çox artım müşahidə olunmuşdur.

Qida sənayesi sahələrinin inkişafının təşkilati-iqtisadi məsələləri

Uzun illərdir ki, ev təsərrüfatlarında və kollektiv təsərrüfatlarda müxtəlif meyvələr və tərəvəzlərin konservləşdirilməsi üzrə sexlərin, fərdi təsərrüfatçılıq fəaliyyətlərinin genişlənməsi davam etməkdədir. Hal-hazırda bu sahədəki fəaliyyətlər kiçik və orta həcmli emal müəssisələri səviyyəsində inkişaf etdirilməklə özündə istehsal, emal və ticarət fəaliyyətlərinin kompleks sistemini birləşdirən aqrar-sənaye müəssisələri, aqrar-sənaye kombinatları, elmi-istehsalat birlikləri və s. aqrar və sənaye inteqrasiyalarının müxtəlif növ təşkilati formalarına qədər inkişaf etmişdir. Fərdi, kiçik və orta həcmli emal müəssisələrində sənaye istehsalının davam etdirilməsi tullantıların və təkrar xammalların yenidən emal edilməsi imkanlarının məhdudluğu baxımından səmərəli olmamış və mövcud təcrübələrdən də məlum olduğu kimi, gələcəkdə də məhsul emalına bu cür yanaşma iqtisadi cəhətdən səmərəli sayıla bilməz.

Odur ki, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ölkədə iri emal sənayesi müəssisələrinin tikintisi və genişləndirilməsi geniş vüsət almağa başlamışdır. Belə ki, Aran iqtisadi rayonunun və digər ətraf rayonların pambıq istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarını 20-yə qədər pambıqtəmizləmə zavodu əhatə etməklə istehsal olunan pambıq xammalını tədarük edir, qurudur və emal edir. Əsas məhsul kimi emaldan əldə olunmuş pambıq lifini isə yerli və xarici əyiricilik, toxuculuq müəssisələrinə satır. Emaldan əldə olunan digər məhsullarla yanaşı, pambıqçılıq təsərrüfatlarını pambıq toxumları ilə, heyvandarlıq sahələrini isə qüvvəli yemlər sayılan julka ilə təmin edir. Emaldan əldə olunan pambıq yağı ərzaq və qida sənayesində, tiftik isə tikinti və mebel sənayesində geniş istifadə olunur.

Konserv sənayesi müəssisələrində Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara və digər iqtisadi rayonlarda istehsal olunan meyvələr, tərəvəzlər emal olunmaqla yanaşı, onlardan əldə olunan son məhsulların istehlakçılara çatdırılmasına qədər olan bütün fəaliyyətlər də həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkənin bütün iqtisadi rayonlarını əhatə edən ət və süd

istehsalında sıx qarşılıqlı əlaqələr müşahidə olunsa da, bu istehsal sahələrinin məhsulları ət və südün emalı ilə məşğul olan qida sənayesi müəssisələrinin əsas xammallarını təşkil edir.

Üzüm, meyvə, giləmeyvələr və ət emalından əldə olunan təkrar xammallar hesab olunan cecə və tumlar yem istehsalında, təbii boyaların alınmasında, zülal, yağların və sümük ununun istehsalında istifadə olunur. Ət kəsimi sexlərinin ilkin sənaye emalı üsuluna keçməsi ətraf mühitə buraxılan külli miqdarda qan, içəlatlar, dəri, sümük və s. kimi qiymətli xammalların qarışıq yemlər və gön-dəri istehsalında, farmasevtika sənayesində istifadə olunaraq əlavə gəlirlər və yeni iş yerlərinin yaradılmasında özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Qida sənayesində ilkin və təkrar emal sahələrinin genişlənməsi və təmərküzləşməsi kənd təsərrüfatı istehsalında səmərəliliyin və əhalinin məşğulluğunun artırılmasında, iqtisadi rayonlar üzrə istehsal və sosial infrastrukturların formalaşmasında, ərzaq və xammal ehtiyatlarının artırılmasında müstəsna rola malikdir (5).

Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində son illərdə əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq, hər nəfərə tələb olunan bir sıra ərzaq və qida məhsullarının istehlak səviyyəsi hələ də tam ödənilmişdir. Bəzi qida istehlakı sahələrində isə istehlak norması idxal məhsulları hesabına ödənilir. Ölkə üzrə hər nəfərə düşən ət və ət məhsullarının istehlakı 1990-2015-ci illər arasında faktiki olaraq 15-35 kq təşkil etmişdir. Yumurta, kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının faktiki istehlak səviyyəsi də normalardan xeyli aşağıdır. Respublikada çörək məhsullarına, meyvə və giləmeyvələrə, süd və süd məhsullarına faktiki olan tələbat səviyyəsi istehlak normasına yaxındır (*Cədvəl 1.*).

Ölkənin təbii-iqlim və iqtisadi potensialı hər nəfərə düşən milli istehsal səviyyəsinin artırılması üçün geniş potensial ehtiyatlara malikdir. Bu ehtiyatların reallaşdırılması ərzaq və qida məhsullarının kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalını, tədarükü və saxlanmasını, ticarətini həyata keçirən fəaliyyət sahələrinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakını məqsədyönlü məcraya yönəldilməsini təmin edən iqtisadi münasibətlər sistemindəki həlli yollarından ibarət olacaq (*Şəkil 5.*).

Qida sənayesində sahələrarası əlaqələrin məqsədyönlü xarakter daşması nəticəsində süd məhsulları ehtiyatından səmərəli istifadə olunması hesabına şəxsi istehlaka yönəldilən südün həcmi müqayisə olunan dövrdə 78,5%-dən çox artmışdır. Süd və ət məhsullarının əldə olunmasında istehsaldan sonrakı texnologiyaların, yəni tədarük, daşınma, saxlanma, emal və satış fəaliyyətlərinin qeyri-qənaətbəxş olmasının nəticəsidir ki, ət və süd istehsalında və istehlakında yol verilən texnoloji itkilər ət istehsalında 5,5 dəfə, süd istehsalında isə 7 dəfəyə qədər artmışdır.

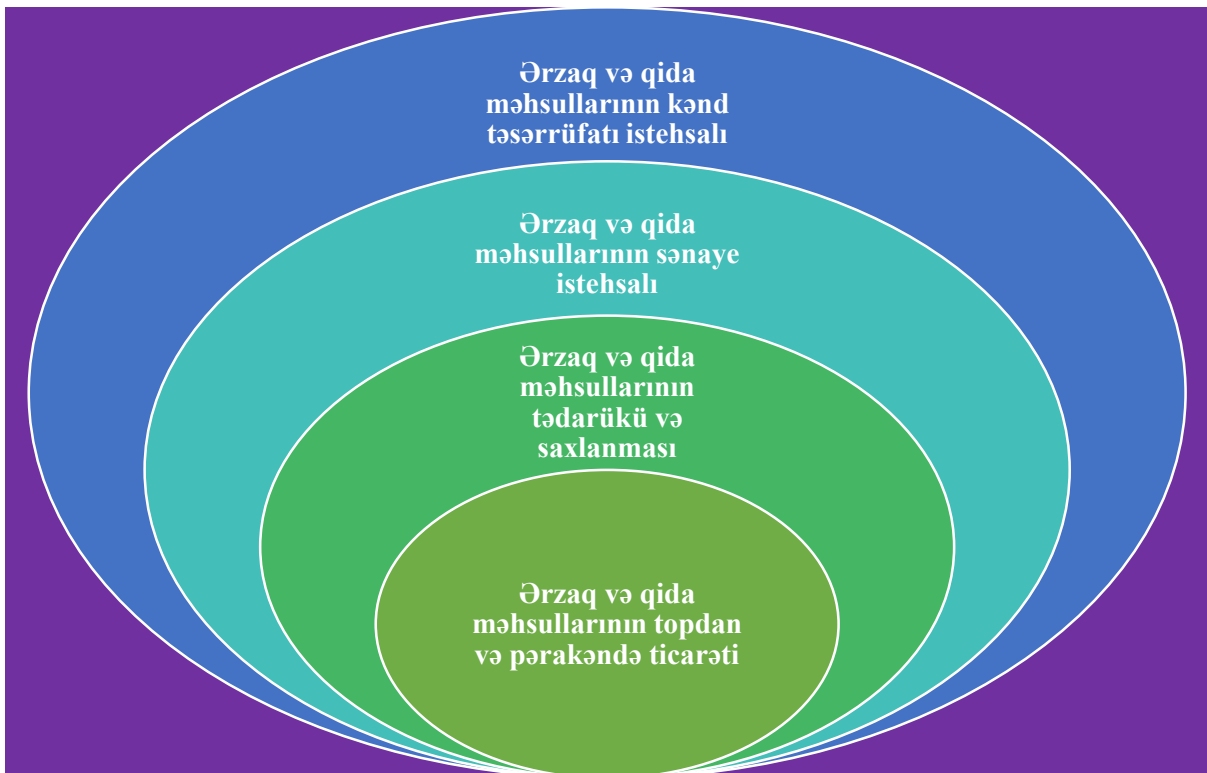
Cədvəl 1. Əsas ərzaq və qida məhsullarının faktiki istehlakı

Məhsulun adı	Faktiki istehlak					
	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Ət və ət məhsulları (ətə çevirməklə)	32	15	22	29	31,5	35,4
Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	235	138	154	274,8	301,0	341,2
Qənd və qənnadı məmulatları	144	76	112	126	131	149
Bitki yağları	2,5	2,1	3,1	8,3	8,8	9,5
Balıq və balıq məhsulları	4,2	1,3	2,7	6,6	6,9	6,9
Kartof	27	23	47	91	54,6	56,5
Tərəvəz və bostan məhsulları	68	69	129	175	84,1	95,7
Meyvə və giləmeyvələr	33	62	60	61	65,0	73,6
Çörək və çörək məmulatları	153	141	158	182	153,4	147,7

Bütövlükdə emal müəssisələrinin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə yerləşməsi və fəaliyyəti kənd təsərrüfatının inkişafında real təsiredici amilə çevrilməlidir. Hələ vaxtilə ölkədə mövcud olan ət və süd emalı müəssisələri ölkənin bütün təbii-iqlim ərazilərində kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun şəkildə yerləşdirilmişdi və yerlərdə əhalinin müvafiq məhsullarla vaxtaşırı təmin olunmasını həyata keçirirdi. İqtisadi islahatlar ərəfəsində başlanmış maliyyə çətinlikləri ənənəvi olaraq müxtəlif iqtisadi rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən müəssisələrin normal fəaliyyətinə imkan vermədi, yenilərinin yaranması isə iri sənaye mərkəzlərinə yaxın ərazilərdə özüne yer tapmağa başladı.

İndiki dövrdə ölkə üzrə ət məhsulları istehsal edən müəssisələrin 50,4%-i Abşeron iqtisadi rayonunda, 22,2%-i Aran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda təmsil olunmuşdur. Abşeron iqtisadi rayonu ərazisində yerləşən, ət və ət məhsulları istehsal edən müəssisələrin 88,1%-i Bakı şəhərində, qalanları isə Abşeron rayonu və Sumqayıt şəhərində yerləşmişdir. Ət və ət məhsulları üzrə istehsal güclərinin bölgələr üzrə proporsional qaydada yerləşməsi istehsal olunan ət məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirliliyinin yüksəldilməsinə, digər bir tərəfdən də yerlərdə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradardı. Emal müəssisələrinin ət istehsal olunan ərazilərdə yerləşdirilməsi ət istehsalının əmtəlik səviyyəsinin də yüksəldilməsində əsaslı rol oynayır ki, bu da ərzaq tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şəkil 5. Qida sənayesinin sahələrarası istehsal-iqtisadi əlaqələr sistemi

Bölgələr üzrə emal müəssisələrinin yerləşməsinin nisbi vəziyyəti göstərir ki, bu, heç də aqrar sahədə balanslaşdırılmış siyasət aparmağa imkan vermir. Kənd təsərrüfatında ət istehsalının 33,7%-nin yerləşdiyi Aran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında (4) cəmi emal müəssisələrinin 21,2%-i yerləşir. Respublika üzrə ət istehsalının 9,4% təşkil etdiyi Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna isə emal müəssisələrinin cəmi 6,6%-i düşür ki, bu da ət və ət məhsullarının mövcud itkilərinin artmasına, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə və digər problemlərin yaranmasına öz təsirini göstərməyə bilməz.

Abşeron iqtisadi rayonunda işə istehsalın cəmi 2,6%-nin yerləşməsinə baxmayaraq, emal müəssisələrinin 50,4%-i yerləşmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahələri ilə emal sənayesi sahələrinin balanslaşdırılmış qaydada inkişaf etdirilməsi təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf etdirilməsinə, istehsal, emal, xidmət, satış və s. sahələr arasında kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə də müsbət təsirini göstərə bilər. İqtisadi rayonlar üzrə qida sənayesi müəssisələrinin yerləşdirilməsi ilk növbədə həmin ərazilərin iqlim və torpaq şəraitindən asılı olaraq müvafiq kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı işçi qüvvəsi, enerji mənbələri, infrastruktur sahələri nəzərə alınaraq yaradılmalıdır.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı istehsalında yeni emal və infrastruktur sahələrinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ət, süd, meyvə, tərəvəz, pambıq, tütün və s. məhsulların istehsalı və sənaye emalının artırılmasında müşahidə olunsa da, qeyd olunan bu müsbət dəyişikliklər hələ də aqrar və sənaye istehsalı sahələrində mövcud potensialdan tam istifadə olunması üçün kifayət deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalının bir çox sahələrində məhsuldarlıq səviyyəsi hələ də aşağı olaraq bütövlükdə aqrar sahədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə imkan vermir ki, bu da bir sıra vacib bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emal olunma səviyyəsinin zəifləməsi ilə nəticələnərək emal müəssisələrinin istehsal güclərindən istifadənin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahələri arasında yaranmış dezinteqrasiya prosesləri sahədaxili proseslərə də öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Kəndli təsərrüfatlarının torpaq və digər resurslardan daha səmərəli istifadə etmələri məqsədi ilə xırda təsərrüfatların iriləşdirilməsi ilə nəticələnə bilən təmərküzləşmə prosesləri hələ də aşağı səviyyədə qalmaqdadır. İstehsalın ixtisaslaşması, kooperasiyalaşması, təmərküzləşməsi və inteqrasiyalaşması son nəticələrə yönəldilən təsərrüfatçılıq prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bakı, 2001-ci il. http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4467.htm.
2. Azərbaycan Respublikasında “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı”, Bakı, 2008. <http://senaye.gov.az/content/html/2277/attachments>.
3. Azərbaycanın sənayesi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Bakı, 2019. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, Bakı, 2019. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>.
5. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri, Bakı, 2012, səh. 274.
6. Alıyev İ. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, 2006, 380 səh.
7. Azərbaycanın iqtisadiyyatı, Nuri O., Süleymanov E., Bakı, 2010, 314 səh.
8. Milli iqtisadiyyatın əsasları, Kərimli İ., Süleymanov N.M., Bakı, 2001, 308 səh.

Prof. Dr., Vahid Hajibey oğlu Abbasov, BSU

Tarlan Kanysh Gorchiyeva, PhD student of the Agricultural Economics Research Center

Development priorities of food industry areas

Summary

The article discusses sectorial, regional, industrial and technological, socio-economic and national-strategic aspects of the development of food industry. Assessing the place and role of the food industry in food and food safety, the real possibilities and scientific and practical prerequisites for creating an entrepreneurial and business environment, increasing employment, innovative approaches to the formation and management of organizational and economic systems are described. Studying the dynamics of development of production of the main types of food and food products in recent years, proposals and recommendations have been received on improving the economic relations field of food production.

Keywords: *food industry, agriculture, meat processing, milk processing.*

Д.э.н., профессор, Вахид Гаджибей оглы Аббасов, БГУ

Горчиева Тарлан Каныш кызы, диссертант Центра Аграрных Исследований

Приоритеты развития пищевой промышленности

Резюме

В статье рассматриваются отраслевые, региональные, производственно-технологические, социально-экономические и национально-стратегические аспекты развития пищевой промышленности. Оценивая место и роли пищевой промышленности в продовольственном и пищевом безопасности, изложены реальные возможности и научно-практические предпосылки создающихся развитию предпринимательской и бизнес среду, повышению занятости, инновационному подходы в формировании и вопросов управлении организационно-экономических систем. Исследуя динамику развития производства основных видов продовольственных и пищевых продуктов за последней годы получены предложения и рекомендации по совершенствованию экономическим связей и сфере производства продовольственных продуктовых.

Ключевые слова: *пищевая промышленность, сельское хозяйства, переработка мясо, переработка молоко.*